

УДК 368.01

О. О. Гаманкова, канд. екон. наук, проф.,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МЕТОД ПІЗНАННЯ В ТЕОРІЇ СТРАХУВАННЯ

В статті досліджено еволюцію історично обумовлених економічних відносин, які складають внутрішній зміст категорії страхування. Простежено становлення страхування як економічного явища та галузі знань за допомогою сформульованих Гегелем універсальних законів діалектики.

Ключові слова: історизм; діалектичний метод пізнання; закони діалектики; теорія страхування; категорія страхування; фінансова наука.

Перед теорією страхування в сучасних умовах постають нові завдання, пов'язані з необхідністю вивчення, узагальнення та наукової інтерпретації тих процесів, які відбулися з переходом України до ринкової моделі господарювання. Ситуація ускладнюється тим, що у світі не існує історичного досвіду, пов'язаного з трансформацією державно-монополістичної системи господарювання на ринкову систему. Новітні ж західні економічні теорії, так само як і застарілі соціалістичні, немає сенсу механічно пристосовувати до реалій сьогодення. Необхідні нові ґрунтовні економічні дослідження, оскільки навіть найдосконаліша економічна теорія з часом вимагає переосмислення, оскільки наукова думка визріває на підґрунті реального економічного життя [1, с. 29—30]. А поки що переважна більшість питань розвитку страхового сектору економіки вирішується методом «проб та помилок» [2, с. 118], оскільки «вітчизняна фінансова (у т. ч. страхова — О. Г.) наука, як і фінансова практика, значною мірою зупинилася в своєму розвитку на постсоціалістичному рівні (з більшістю старих підходів і догм)» [3, с. 7]. Поділяючи цю думку проф. В. М. Федосова, ми вважаємо таку ситуацію загрозливою, адже наука за своєю суттю — динамічна: або вона розвивається і залишається наукою, або вона припиняє розвиток і зникає як наука. Сучасна ж вітчизняна теорія страхування являє собою своєрідний симбіоз уявлень радянської наукової думки і західних наукових концепцій переважно прикладного характеру. Це призводить до невизначеності предмета даного наукового напрямку, примушуючи науковців, у т.ч. викладачів вищої школи балансувати на межі фінансів, страхової справи та ризик-менеджменту.

Попри достатньо велику кількість наукових публікацій зі страхової тематики, які з'явилися в Україні останніми роками, переважна більшість з них носить онтологічний характер і стосується, здебільшого, кількісної сторони страхових процесів, їхньої динаміки, не торкаючись сутності страхування як фінансово-економічної категорії. За справедливим висловлюванням проф. В. Д. Базилевича, зауважуючого на необхідності розмежування онтологічного та гносеологічного аспектів дослідження страхування, в наш час «багато теоретичних, навчальних та практичних опублікованих джерел зі страхування розглядають категорії не як інструменти і сходинки процесу пізнання явищ і процесів, властивих страхуванню як сфері діяльності, як явища, а як самі явища» [4, с. 35]. Ми переконані, що у вирішенні теоретико-методологічних проблем теорії страхування науки в наш час гносеологічний аспект висувається на перший план. Він дозволяє більш чітко визначити теоретичні основи страхування, дає змогу випрацювати адекватні уявлення щодо розвитку його теоретичного і емпіричного аналізів і на якісно новій основі дослідити нові явища в галузі страхування, їхні тенденції, сталість та закономірності.

Недостатня опрацьованість теоретичних основ страхування є, на наш погляд, однією з головних причин суперечливості наукових уявлень щодо страхування та його ролі в сучасних умовах, певного відокремлення, «автономізації» страхового напрямку фінансової науки, відсутності цілісної концепції ринкових трансформацій у страховій галузі, неефективного втручання держави у страхові процеси, недосконалості вітчизняного ринку страхування. Розвиток теорії страхування вимагає,

передусім, визначення предмета цієї науки та методу наукового дослідження, який, в свою чергу, визначає науковий інструментарій дослідження.

Науковий підхід до визначення предмета, методу і побудови теорії страхування передбачає певну логіку дослідження, котра стосується, з одного боку, страхування як економічного явища, з другого боку — страхування як галузі знань. Адже пізнання має йти від буття до сутності, а потім через явище — до дійсності.

Ми розглядаємо теорію страхування як складову фінансової науки, розуміючи при цьому, що остання вбирає в себе всі досягнення світової фінансової думки. Основне завдання фінансової науки — не тільки визначити окремі фінансові явища, але й показати їхній взаємозв'язок і взаємообумовленість, розкрити систему фінансових відносин, процесів та законів. У цьому її відмінність від конкретних фінансових дисциплін. Разом з тим дослідницький інструментарій фінансової науки є необхідною методологічною базою цих дисциплін.

У логіці теорії фінансів відображена логіка як самого процесу *розвитку фінансів*, так і логіка становлення і розвитку *фінансової науки*, в категоріях якої втілюються наукові уявлення щодо рушійних сил, джерел, головних напрямів та тенденцій розвитку фінансових процесів у суспільстві. Теорія фінансів виступає при цьому методологічним фундаментом цілого комплексу наук, у тому числі страхування. Цей фундамент передбачає наявність загального підходу до дослідження фінансових явищ, єдине розуміння дійсності, єдину філософську основу.

Теоретичне відтворення страхування має базуватися на вивченні його історичного розвитку. Тільки на основі аналізу еволюції історично обумовлених економічних відносин, що складають внутрішній зміст категорії страхування, уможлиблюється правильне розуміння цієї категорії та науково обґрунтовані висновки щодо сутності страхування як економічного явища.

Розвиток при цьому розглядається не як спрощена, механічна зміна, а як саморозвиток, результатом якого є перехід на більш високий рівень організації — тобто з позицій діалектики, визнаного філософського методу пізнання, теорії розвитку. В діалектиці органічно поєднуються закони розвитку як буття, так і пізнання, оскільки вони за своїм змістом тотожні, розрізняючись лише за формою. Діалектика, за Гегелем (1770—1831), є рушійною душею усякого наукового розгортання думки і являє собою один лише принцип, який вносить у зміст науки іманентний зв'язок і необхідність. Гегель розглядав діалектику як універсальний засіб розвитку і метод пізнання світу. На противагу метафізичному пізнанню діалектичне пізнання враховує мінливий характер людських знань про світ і розглядає цю систему знань як динамічну, в якій поняття мають свій розвиток у часі. Крім того, сама реальність, що є об'єктом пізнання, носить динамічний характер, тому логічні схеми діалектичного пізнання невідворотно потребують використання як дедуктивних підходів, притаманних класичній формальній логіці, так і підходів, які можуть бути застосовані в темпоральній (часовій) логіці. Тому діалектика розглядається не тільки як онтологічне, а й гносеологічне вчення. Вона є логікою, яка розглядає мислення і пізнання однаково у становленні та розвитку, оскільки речі та явища являють собою те, чим вони стають у процесі розвитку, і в них, як тенденція, закладене їхнє майбутнє, те, чим вони стануть.

У діалектиці замість поняття «річ» (як щось, що має історію і зовнішні зв'язки з іншими речами) віддається перевага поняттю «процес» (у якому міститься історія цього процесу і можливе майбутнє) і поняттю «відносини» (у яких як частка саме цих відносин містяться їхні зв'язки з іншими відносинами). При цьому ми вважаємо дуже важливим наголосити, що діалектичний метод пізнання, використовуваний у фінансовій науці взагалі і теорії страхування зокрема, складається з елементів, головними з яких є філософські і загальнонаукові принципи; закони діалектики; категорії філософії; закони і категорії економічної теорії.

Як і категорії філософії, фінансові категорії, включаючи страхування, являють собою складний синтез об'єктивного і суб'єктивного, оскільки вони є відображен-

ням об'єктивного у суб'єктивній свідомості людини. Як логічні абстракції, котрі відображають реально існуючі фінансові відносини, фінансові категорії є об'єктивними та абсолютними. Проте, оскільки фінансові категорії є результатом процесу пізнання реальності людиною (суб'єктом), вони є суб'єктивними та відносними. Сполучення об'єктивного та суб'єктивного, абсолютного та відносного, абстрактного та конкретного у фінансових категоріях виражається у тому, яким чином вони проявляються у реальних фінансових процесах.

Економічні процеси і явища, в тому числі страхування, постійно виникають, розвиваються та зникають, тобто перебувають у постійному русі, і в цьому полягає їхня діалектика. З позицій нашого дослідження ми розглядаємо діалектику як науковий метод дослідження, пізнання та пояснення сутності страхування як об'єктивної фінансової категорії в її історичному розвитку. Діалектика передбачає використання історичного методу дослідження (історизму). Історизм надає особливі можливості проникнення в суть економічних явищ і категорій у їх історичній динаміці. В сучасних умовах реформування економіки і становлення вітчизняного ринку страхування проблема тривалих причинно-наслідкових зв'язків у цій сфері суспільства набула особливої актуальності. Ми вважаємо, що пошук концепції розвитку страхування в Україні на перспективу має спиратися на історичний (у тому числі зарубіжний) досвід, який завжди дає змогу пов'язати минуле, сучасне і майбутнє. Будь-який аналіз сучасного, взятий ізольовано, може дати дуже поверхневі або навіть абсолютно помилкові висновки. Оскільки ж не існує «чистого», «теоретично не обтяженого» спостереження, то історичні факти страхових відносин можна вважати такими, що мають вагоме епістемологічне значення. На плідності історичного методу дослідження зауважував Нобелівський лауреат з економіки Д. Норт у своїй Нобелівській меморіальній лекції (1993 р.), підкреслюючи, що «економічна історія вивчає функціонування економічних систем у часі. Дослідження у цій галузі не тільки дозволяють по-новому поглянути на економіку минулого, а й сприяє розвитку економічної теорії, надаючи їй аналітичну схему, за допомогою якої можна краще зрозуміти економічну еволюцію» [5].

Діалектичний метод орієнтує на дослідження внутрішніх джерел розвитку страхування, його історичної трансформації, на розуміння єдності гносеологічного й онтологічного аналізів, на те, що розвиток страхування віддзеркалює окремі періоди розвитку суспільно-економічного життя та наукової думки, що, досліджуючи страхування, науковці мають не тільки відображати «страхову реальність», як це ми спостерігаємо у працях більшості сучасних вітчизняних дослідників, а й максимально наближено пояснювати її, проникаючи в її сутність.

Протягом тривалого періоду істориками накопичувалися, описувалися, систематизувалися факти застосування людьми в різних суспільно-історичних формаціях тих соціально-економічних відносин, які складають внутрішній зміст категорії страхування. Страхові відносини непомітно та поступово зароджувалися серед розмаїття інших економічних відносин у суспільстві — спочатку у вигляді приватних взаємних угод, без визначених юридичних норм і без будь-якого втручання держави. Існують докладно описані історичні приклади першого досвіду організації страхових відносин за часів Вавилону, стародавнього Риму та Єгипту; колективної організації страхування у межах купецьких гільдій у середньовічній Німеччині та фактів укладання договорів морського страхування у середньовічній Італії та Іспанії. Поширення таких договорів, практика їх укладення і накопичений на її основі «страховий досвід» поступово призвели до «вдягнення страхових відносин у правову оболонку» і перетворення страхового права на окрему гілку торговельного права (спочатку — у морській торгівлі). Це дало змогу створити юридичне підґрунтя для подальшого розвитку цієї сфери економічних відносин на якісно нових засадах. Коли страхові угоди почали виходити з рамок поодиноких приватних угод і набувати публічно-правового характеру, вони були юридично регламентовані і взяті під контроль держави. Найдавнішим унормованим

державою юридичним документом — збіркою правових норм зі страхування — вважається Барселонська збірка з морського страхування (1435 р.). Першої ж справжньої кодифікації морського страхування було досягнуто в ХУІІ столітті у французькому *Ordonnance de la marine* (1681 р.).

Ці факти свідчать про об'єктивний характер категорії страхування, про існування цієї категорії в різні історичні періоди розвитку людства, про еволюцію страхування від зародкових форм до сучасного ступеня зрілості та складності. Описані істориками та економістами приклади укладення страхових угод дозволили вивчити відповідні звичаї ділового обороту, простежити час та економічні передумови виникнення окремих видів страхування, дослідити генезу страхування від стародавніх часів до наших днів.

Особлива роль у розвитку страхування як економічного явища і як галузі знань належить видатним математичним відкриттям ХVІІ століття. Вони не тільки уможливили створення надійних фінансових основ для становлення страхового підприємництва, а й сприяли появі та розвитку абсолютно нового напрямку у страхуванні — страхування життя.

На підставі історичних свідчень ранніх страхових відносин можна зробити дуже важливий висновок про те, що в надрах докапіталістичного страхування простежується формування двох відносно самостійних гілок страхування, котрі надалі перетворилися на сучасне комерційне (приватне) і сучасне соціальне страхування.

Основи сучасного комерційного страхування було закладено досвідом здійснення морського страхування на підставі укладення «морських позик» — своєрідного прообразу страхових договорів, які містили деякі елементи комерційного страхування і за якими лихварі, надаючи позику купцям для торговельної морської подорожі, нібито перебирали на себе функції страховиків. Такі комерційні угоди, як правило, обслуговували інтереси достатньо заможних представників соціуму (купців, судновласників, лихварів, банкірів). Страхування морських ризиків і вважається історично найдавнішим видом страхових угод. Договори морського страхування стали згодом правовою основою для побудови інших договорів комерційного страхування.

Основи сучасного соціального страхування виходять своїми витокami з тих докладно описаних в страховій літературі прикладів, які стосуються товариств взаємодопомоги у професійно-корпоративних об'єднаннях та «спорадичних прикладів державних страхових заходів» [6, с. 87], що забезпечували підтримку членів товариств або їхні сім'ї у випадку смерті годувальника або у інших скрутних обставинах. Учасниками таких товариств були, як правило, незаможні верстви населення. Якщо ж такі товариства створювалися на релігійному підґрунті, то заможні громадяни, проявляючи благодійність, могли власним коштом підтримувати нужденних.

На ранніх етапах розвитку страхових відносин ще неможливо чітко відокремити ці гілки страхування одну від однієї, вони тісно переплітаються між собою, наприклад, у торговельно-ремісничих товариствах взаємодопомоги. Це говорить про одні й ті ж самі історичні витoki, єдину економічну природу соціального і комерційного страхування як засобів боротьби з наслідками раптових непередбачуваних подій. Саме ця їхня єдина економічна природа дає підстави об'єднувати відносини з комерційного та відносини з соціального страхування в єдину економічну категорію страхування, робить їх конгруентними і дає змогу будувати сучасні системи пенсійного, медичного, інших соціально спрямованих видів страхування на основі поєднання цих двох невід'ємних складових єдиної категорії страхування.

Історія розвитку страхування в докапіталістичний період є суперечливою. Вона простежується «пунктирною лінією», виникаючи і зникаючи в окремих країнах (іноді одночасно), набуває незвичних форм (наприклад, страхове парі стосовно життя публічних осіб) — і через це опиняється під заборонаю у деяких європейських країнах періоду середньовіччя. При цьому докапіталістичне страхування, як зазначав проф. В. К. Райхер у своїй класичній монографії «Общественно-исторические типы страхования» (1947 р.), обслуговувало не основні, а лише другорядні ділянки сучасної йому

економіки; не панівні, а лише середні класи суспільства; не сільськогосподарське виробництво, а торгівлю і ремісництво; не рабовласників і сеньйорів, а купців і ремісників. Воно ще, як правило, не виокремилася із загальних організаційних рамок торгівлі, ремесла, релігії; від професійних та релігійних організацій — в особливій спеціалізованій страховій організації; страховик ще, як правило, не відділився від страхувальників: один і той же торговельний, ремісницький тощо колектив виступає двояко: як колектив страхувальників і як колективний страховик [6, с. 86].

Лише починаючи з другої половини XVII століття з розвитком капіталізму в Західній Європі склалися нові економічні умови, які сприяли тому, що страхування поступово набуває зрілості, перетворюється на потужний соціально-економічний інститут, посідає власне місце у системі капіталістичних соціально-економічних відносин, стрімко поширюється і завойовує право на спеціальне наукове вивчення, на появу відповідної теорії зі своїм предметом дослідження. Капіталістична форма власності на засоби виробництва сприяла швидкому розвитку обох гілок страхування — комерційного і соціального.

Розвиток капіталізму у Західній Європі призвів до появи у XVII столітті нового наукового напрямку — науки про фінанси. Проте в часи її становлення в працях видатних представників цієї науки страхування як окремий напрям знань ще зовсім не виділяється. Незважаючи на те, що ще за життя А. Сміта (1723—1790) вже давно існував Лондонський Lloyd's (1666 р.) і вже розпочало свою діяльність засноване в Англії перше товариство зі страхування життя «Equitable Society» (1762 р.), а сам А. Сміт визнавав страхування корисним [7, с. 558], говорити про виокремлення в той період страхування як самостійного напрямку фінансової науки немає жодних підстав.

Ми вважаємо таку ситуацію цілком закономірною, оскільки перетворення розрізнених емпіричних знань у певну систему, яка знаменує собою народження нової науки, відбувається поступово, а об'єктивним підґрунтям формування теорії страхування міг бути лише всебічний розвиток самого страхування як економічного явища протягом XVII—XIX століть. Як зазначав засновник позитивної філософії О. Конт (1798—1857), «відповідно до закону, необхідність якого очевидна, кожна галузь наукового знання непомітно відділяється від загального стовбура, як тільки вона розростається настільки, щоб витримати окрему обробку, тобто як тільки вона стає здатною сама по собі захопити думки декількох людей» [8, с. 200].

Формування цієї галузі знань стало можливим завдяки широкому нагромадженню масових, емпіричних даних у сфері суспільних явищ, котрі можна було використовувати для статистичних узагальнень і формування відповідного наукового підґрунтя для розвитку страхового підприємництва; наявністю тих верств суспільства, які могли формувати науку, в тому числі — економічну і соціальну; розвитку фундаментальних наук (у першу чергу — філософії, математики, права), котрі дозволили досягнути значення страхування як суспільно-економічного явища та необхідність опрацювання цього напрямку економічних знань, розкрити його специфіку, визначити основні методологічні принципи; змінінню людської свідомості, світогляду, формуванню нових уявлень щодо держави та суспільства.

Застосовуваний у діалектиці метод історизму допомагає дослідити страхування в його розвитку та змінюванні у часі, простежити еволюцію страхових відносин, розташувати їх у хронологічній та змістовій послідовності, узагальнити та відповідним чином інтерпретувати, пояснюючи сутність явищ, які відбуваються у страхуванні, за допомогою універсальних та всеохоплюючих законів діалектики, сформульованих Гегелем. Вони мають виняткове значення для розуміння еволюції страхування. Цим законам підпорядковуються загальні форми суттєвого зв'язку в процесі розвитку страхування як економічної категорії, вони виконують важливу методологічну функцію в побудові теорії страхування. Вони, власне, формують предмет теорії як спосіб зв'язку між страховими категоріями, котрі виступають фундаментальними поняттями у страхуванні та відображають різноманітні аспекти процесу розвит-

ку страхування. Закони діалектики (закон єдності та боротьби протилежностей; закон переходу кількісних змін на якісні і навпаки; закон заперечення заперечення) дають змогу досліджувати страхування, розуміючи приховані механізми його розвитку.

Перший закон діалектики — закон єдності і боротьби протилежностей — посідає в діалектиці особливе місце як закон, що відображає джерело розвитку. Зважаючи на світоглядне, методологічне і практичне значення закону єдності і боротьби протилежностей, філософи вважають його «ядром» діалектики. В контексті нашого дослідження важливо зазначити, що цей закон відіграє найважливішу роль у розкритті соціально-економічної сутності та природи страхування. У сфері страхування одними з головних протилежностей ми вважаємо взаємовідносини між страховиком і страхувальником. Ці протилежності є взаємозв'язаними сторонами єдиної категорії страхування. Відносини між страховиком і страхувальником одночасно передбачають і виключають одне одного, знаходяться одночасно у стані єдності і боротьби. Проявляючись на мікрорівні, ці протилежності, разом з тим, виступають постійним джерелом руху страхування і призводять до його трансформацій на макрорівні.

Єдність цих протилежностей — це їхня взаємна приналежність до однієї і тієї ж суті, їхнє взаємопроникнення, нероздільність. Єдність взаємовідносин страхувальника і страховика як сторін однієї й тієї ж суті категорії страхування є умовою існування та функціонування страхування в його цілісності. Боротьба протилежностей — це процес їх взаємовиключення у рамках єдності, конкретний механізм якого визначається природою страхування як суспільно-економічного явища. Суперечність при цьому виступає у вигляді їхніх взаємовідносин, котрі являють собою сторони єдиного цілого. Суть суперечності у страхуванні полягає в тому, що відносини між страховиком і страхувальником, які взаємовиключають одне одного і породжені протилежними економічними інтересами, разом з тим не можуть існувати одне без одного. Існуюча суперечність вимагає свого розв'язання. Умови цього процесу — в активній взаємодії протилежностей, їх боротьбі, що веде до розв'язання суперечності. Оскільки розв'язання суперечності виявляється можливим лише за допомогою виходу за межі даної основи, суперечність постає джерелом розвитку, виникнення нового. Отже, для того, щоб розкрити суперечливість страхування, необхідно його роздвоїти на складові протилежності і зрозуміти їхні взаємовідношення. В найбільш загальній логічній формі це означає, що страхування як предмет дослідження має розумітися як єдність протилежностей, а їхні відносини виступають як теза — антитеза — синтез. Синтез кожного разу являє собою новий щабель розвитку категорії страхування на певному історичному етапі.

Взаємодія страхувальника і страховика, котрі виступають протилежними сторонами однієї і тієї ж суті, є джерелом саморуху страхування як економічного явища. Саморух страхування — це процес його самовідтворення, який здійснюється на основі взаємодії його сторін, що взаємообумовлюють і взаємно доповнюють одна одну. Разом з тим, оскільки сторони виступають протилежностями, то саморух страхування супроводжується боротьбою протилежних тенденцій, які, зрештою, обумовлюють напрям саморуху. Якщо є така взаємодія, то, відповідно до закону єдності і боротьби протилежностей, страхування як економічне явище не потребує зовнішньої сили, яка приводила б його в рух, а містить це джерело в собі. Взаємодія, взаємообумовленість, взаємодоповнення протилежностей є тим, що перетворює явище на саморухливе. Цей суперечливий процес взаємовідносин протилежностей і постає мотивом, імпульсом, збудником змін.

Механізм функціонування закону єдності та боротьби протилежностей, котрий наочно проявляється у взаємовідносинах основних суб'єктів страхування — страховика та страхувальника — призводить або до розвитку страхового сектору економіки і певних його сегментів, або до його стагнації (який ми спостерігали за радянської доби, коли можливості «боротьби» з боку страхувальника були суттєво обмежені державною страховою монополією). На перший погляд, між страхуваль-

ником і страховиком існує єдність, яка проявляється в тому, що ці дві сторони узгодили основні фінансові параметри взаємних стосунків і уклали між собою страхову угоду, проте сама страхова угода є компромісом щодо існуючих між сторонами суперечностей, різноспрямованості їхніх інтересів. Тобто єдність є відносною і виступає як перехідна форма зв'язку.

У процесі розвитку і руху страхування важливу роль разом із законом єдності і боротьби протилежностей відіграє закон переходу кількісних змін на якісні і навпаки. Він розкриває зміст процесу розвитку страхування в макроекономічному аспекті. Формування і становлення страхових відносин історично відбувається у вигляді переходу кількісних змін на якісні. Дію цього закону Гегель свого часу обґрунтовував, спираючись на філософські категорії якості, кількості та міри. Якість і кількість відносно до страхових процесів відображають їхні сутнісні сторони. Кількісні та якісні зміни страхування з позицій діалектики мають розглядатися в їхньому нерозривному зв'язку, взаємообумовленості та єдності.

Якість як філософська категорія виражає стійку специфіку предмета або явища в процесі його безперервного розвитку. Отже, якість характеризує страхування в цілому, розкриває його внутрішню, об'єктивну визначеність, сутнісні сторони, тільки йому притаманні риси та особливості, його функціональні зміни. Не встановивши якості страхування, неможливо з'ясувати та зрозуміти закономірності його розвитку. Якісні зміни трансформують, розширюють змістовну сторону страхування. Якість, на думку філософів, — це «перша безпосередня визначеність буття». Проте якість страхування не може існувати без його кількісної визначеності та залежить від неї.

Кількість виступає визначеністю, «байдужою до буття», вона є зовнішньою визначеністю речі або явища, в тому числі страхування. Якість і кількість як характеристики категорії страхування, не можуть існувати незалежно одна від однієї, оскільки страхування визначається і якісними характеристиками, і кількісними показниками. Між ними існують прямі та зворотні зв'язки. Кількісні зміни у страхуванні, котрі віддзеркалюють зовнішню визначеність страхових процесів, відбуваються в межах певної якості (йдеться, наприклад, про кількісні параметри страхування на різних історичних етапах його розвитку, тобто з огляду на його якість).

Якісна і кількісна визначеність страхування проявляється в мірі. Міра як філософська категорія є своєрідним індикатором рівноваги між якісною і кількісною визначеністю страхування. Міра є суперечливою єдністю, в якій якісна визначеність є кількісною (певна якість обумовлюється необхідною кількістю), а кількісна визначеність є якісною (певна кількість відповідає визначеній якості). Порушення міри змінює якісні характеристики страхування, воно трансформується і набуває нової якості. Відбувається «перервність поступовості», або якісний «стрибок» — це загальна форма переходу від одного якісного стану до іншого. «Поступовість» і «стрибок» — дві нерозривно пов'язані сторони єдиного процесу розвитку. Діалектична єдність цих сторін обумовлює як послідовність, так і якісне розрізнення між послідовними етапами у розвитку страхування як економічного явища. Ця розрізненість і зв'язок, як відомо, знаходять своє відображення у еволюції та революції як етапах розвитку економічних процесів. Відповідно до закону переходу кількісних змін на якісні функціонування, розвиток і еволюція страхування відбуваються шляхом поступового накопичення кількісних елементів, параметрів, змін і стрибкового характеру переходу їх на якісно нові функціональні зміни, від одного якісного стану страхування до іншого. Демоніфікація страхування в Україні, поява великої кількості приватних страхових компаній призвели до радикальних якісних змін у страховому секторі, відбувся «стрибок»: виник страховий ринок. Таким чином кількість переросла в якість. У свою чергу, нова якість страхування в сучасних економічних умовах, яка виражається у піднесенні його ролі у вирішенні соціально-економічних проблем суспільства, породжує нові кількісні зміни. Розвиток економіки вимагає капіталізації страхових компаній, у тому числі

за рахунок злиттів та поглинань. Зменшення кількості страховиків за умови нарощування страхових капіталів розширить можливості страхового сектору і призведе до нових якісних змін. Цей процес відбувається безперервно. Закон переходу кількісних змін на якісні створює можливості об'єктивного погляду на кількісну та якісну, внутрішню та зовнішню сторони страхування. Тільки з позицій дії цього закону можна правильно зрозуміти різноманітні кількісні зміни у страховій сфері, визначити тенденції їхнього розвитку, дати їм правильну оцінку, усвідомити їхню якісну, глибинну сутність і на цій основі забезпечити створення відповідних економічних та правових умов для ефективного розвитку страхування в країні.

Виняткове значення для розуміння діалектики страхування має закон заперечення заперечення. Цей закон відображає, за Гегелем, загальний результат і спрямованість процесу розвитку. Заперечення означає знищення старої якості новою, перехід від одного якісного стану до іншого. Прикладом слугує перехід від *попередньої* натуральної розкладки збитків, яка була притаманна раннім формам страхових відносин, до більш прогресивної *наступної* розкладки збитків і виникненням страхових товариств, які діяли на принципах взаємності. Процес подальшого розвитку призвів до заперечення зазначеного заперечення. Розвиток капіталізму перетворив страхову справу на вид підприємницької діяльності, отже — страхування набуло нової якості через нове заперечення. Надалі, з розвитком фінансових ринків, старі форми організації страхових відносин отримали заперечення з боку нових. Виникають новітні економічні явища в сфері страхування, котрі заперечують попередні. Цей процес відбувається безперервно і поступально. Механізм функціонування закону заперечення заперечення поширюється на увесь історичний процес розвитку страхування як єдиного цілого.

Поступальність і повторюваність надає розвитку спиралевидної форми, і кожна подальша сходинка розвитку страхування є багатшою за своїм змістом, оскільки вона включає в себе все найвагоміше, що було нагромаджене на попередніх сходинках, одночасно виступаючи їх запереченням й потенційною умовою власного заперечення. Категорія заперечення постає загальною і необхідною формою наступної діяльності, формою переосмислення минулого і на цій основі — розуміння майбутнього та його практичного втілення в дійсність.

Використання діалектичного методу пізнання і законів діалектики допомагає досягнути і зрозуміти найважливіші закономірності розвитку страхових відносин та їх трансформації в різні історичні періоди, сформулювати предмет теорії страхування. При цьому йдеться про чітке розуміння як логіки процесу історичного розвитку категорії страхування, так і відповідної логіки формування та становлення страхування як окремого напрямку фінансової науки.

Література

1. Гаманкова О. О. Сутність категорії страхування // Фінанси, облік і аудит: Зб. наук. праць / Відп. ред. А. М. Мороз. — К.: КНЕУ, 2003. — Вип. 1. — С. 29—35.
2. Понтер К. Что такое диалектика? // Вопросы философии. — 1995. — № 1. — С. 118—138.
3. Федосов В. М., Бабич Т. С. Сутність і проблематика бюджетування: українські реалії / Фінанси України. — № 1. — 2008. — С. 3—23.
4. Страхування: підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2008. — 1019 с.
5. Норт Д. Функционирование экономики во времени. — Нобелевская лекция 9 декабря 1993 г. // <http://www.strana-oz.ru/?numid=21&article=981#t4#t4I>
6. Райхер В. К. Общественно-исторические типы страхования. — М.; Л-д: АН СССР, 1947. — С. 282 с.
7. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізм забезпечення): Монографія. — К.: Київ. нац. торг.-економ. ун-т, 2004. — С. 759 с.
8. Конт О. Курс положительной философии // Философия и общество. — 1999. — № 1. — С. 200—209.

Надійшла до редакції: 09.01.2009